

«ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ»

ΚΟΡΝΗΛΙΑ ΜΑΝΩΛΑΚΗ

Γ3 – 6ο ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΧΑΝΙΩΝ, ΧΑΝΙΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2015

Ζούμε σ' ένα περιβάλλον θεωρώντας δεδομένες την ελευθερία, την ειρήνη, την ασφάλεια, την κοινωνική και προσωπική πρόοδο. Η γενιά μας μεγαλώνει στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, όπου την αίσθηση της ευημερίας και της άνεσης τη διαδέχθηκε η ανησυχία και η αμφισβήτηση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών. Ωστόσο και σ' αυτή τη δύσκολη εποχή έχουμε το δικαίωμα της επιλογής, κάτι που απορρέει από τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Και η σταθερότητα του δημοκρατικού μας πολιτεύματος διασφαλίζεται με τη συμμετοχή της χώρας μας στο ευρύτερο υπερεθνικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση με τη μορφή που έχει σήμερα θεμελιώθηκε μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με κοινό ιδανικό των οραματιστών της μια ειρηνική, ενωμένη και ευημερούσα Ευρώπη¹. Το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει μπροστά πολύ δρόμο ακόμα για να επιτευχθεί προς όφελος των πολιτών. Η κοινή συνεργασία έχει αποδώσει καρπούς κυρίως στον οικονομικό τομέα με τη δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς, όπου αγαθά, υπηρεσίες, πρόσωπα και κεφάλαια κυκλοφορούν ελεύθερα. Η καθιέρωση του ευρώ έχει αλλάξει την καθημερινότητα πολλών Ευρωπαίων, ανάμεσά τους και τη δική μας. Ανήκουμε στη γενιά που δε χρησιμοποίησε τις δραχμές, αλλά το χαρτζιλίκι της είναι σε νομίσματα του ευρώ. Κι ανάμεσα σ' αυτά, στην εθνική όψη του κέρματος των 50 λεπτών, απεικονίζεται ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Η αιτιολόγηση αυτής της επιλογής, πέρα από την αναγνώριση της προσφοράς του Ελευθερίου Βενιζέλου στη διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας, περιλαμβάνει οπωσδήποτε το όραμά του για την ενοποίηση της Ευρώπης. Η συμβολή του στο ειρηνικό μέλλον της Ευρώπης με την εξωτερική πολιτική που ακολούθησε ειδικά τα κρίσιμα χρόνια του Μεσοπολέμου (πρωθυπουργία 1928-32) είναι σημαντική. Πραγματοποίησε διπλωματικές επισκέψεις στις πρωτεύουσες των Μεγάλων Δυνάμεων και άλλων

ευρωπαϊκών χωρών, υπέγραψε διμερείς συνθήκες, οικονομικές συμφωνίες και εμπορικές συμβάσεις βγάζοντας την ταλαιπωρημένη Ελλάδα από τη διεθνή απομόνωση². Σύναψε συμφωνίες για τον περιορισμό των εξοπλισμών, εργάστηκε συστηματικά για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών και τη μεταξύ τους συνεργασία αφού πίστευε ότι: «... το πρώτον ιδεώδες που μπορεί να έχει ένας λαός, αφού εξησφάλισε την πολιτική του ανεξαρτησίαν είναι πώς να εξασφαλίσει την ειρήνην. Διότι μόνον μέσα εις την ειρήνην μπορούν να αναπτυχθούν όλα τα άνθη του πολιτισμού»³.

Η ιδέα της ενοποίησης της Ευρώπης είναι παλαιότερη και πριν τη σύγχρονη πρακτική εφαρμογή της πήρε διάφορες μορφές έκφρασης⁴. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έφερε στο προσκήνιο την ιδέα για ενιαία πολιτική ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών σε μια ομοσπονδία ως θέληση των εθνικών πλέον κρατών και των κυβερνήσεών τους. Η ευρωπαϊκή ιδέα έγινε συγκεκριμένη πρόταση κατά τη Διάσκεψη της Ειρήνης στις Βερσαλλίες (Ιανουάριος-Ιούνιος 1919) ως μία επιπλέον προσπάθεια άμβλυνσης των αντιθέσεων. Το καθεστώς που επέβαλλε η Ειρήνη των Βερσαλλιών και η διαχείριση των διεθνών σχέσεων μέσω της νεοσύστατης Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.) δεν φαίνονταν ικανά να κατευνάσουν τις εντάσεις που εξακολουθούσαν να υπάρχουν ανάμεσα στα κράτη λόγω των εθνικιστικών, πολιτικών και οικονομικών τους ανταγωνισμών. Σ' αυτό το πλαίσιο ο Ελευθέριος Βενιζέλος έπαιξε σημαντικό ρόλο εναρμονίζοντας τις διπλωματικές του επιδιώξεις με τους νέους διεθνείς κανόνες (π.χ. εφαρμογή της αρχής των εθνοτήτων) γεγονός που οδήγησε στο διπλωματικό του θρίαμβο. Παράλληλα επειδή αγωνιούσε για την πορεία του συνόλου της ανθρωπότητας πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Κ.τ.Ε. και αγωνίστηκε σθεναρά για να επικρατήσει η ιδέα της.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '20 ο προβληματισμός για το μέλλον της Ευρώπης και των λαών της οδήγησε σε πρωτοβουλίες, όπως η «Πανευρώπη» του Κουντενχόβε-Καλέργκι⁵, που όμως δε βρήκε ανταπόκριση στο πολιτικό επίπεδο. Ανάμεσα στους πρωτοπόρους ευρωπαϊστές (Ερριώ, Μπένες, Μπλουμ, Νταλαντιέ κ. ά.) ξεχωρίζει ο υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας, Αριστείδης Μπριάν, που έφερε τις ιδέες της πανευρωπαϊκής ένωσης στο πεδίο της πρακτικής πολιτικής. Το Σεπτέμβριο του 1928 ο Μπριάν πρότεινε τη συγκρότηση Ομοσπονδίας των Ευρωπαϊκών Κρατών, σε λόγο του από το βήμα της Κ.τ.Ε. Η διατύπωση της πρότασής του αναπτύχθηκε την 1η Μαΐου

1930 σε γραπτό υπόμνημα για μια νέα πολιτική και οικονομική οργάνωση της Ευρώπης υπό την αιγίδα της Κ.τ.Ε. με βασική αρχή την κατοχύρωση της ισότητας και τη διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των συμβαλλόμενων κρατών. Μ' αυτό τον τρόπο πίστευε πως διασφαλιζόταν η εδαφική ακεραιότητα και δυνάμωνε η ειρηνική συνεργασία σε όλη την Ευρώπη. Τα ισχυρά κράτη όμως δίσταζαν να συμφωνήσουν λόγω των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων τους με αποτέλεσμα το υπόμνημά του να δεχθεί θετικές απαντήσεις μόνο από λίγες χώρες. Μία από αυτές ήταν και η ελληνική απάντηση, από τον τότε Έλληνα πρωθυπουργό, Ελευθέριο Βενιζέλο.

Η θετική απάντηση του Βενιζέλου δεν ήταν τυχαία. Ο Βενιζέλος πριν γίνει πρωθυπουργός είχε διαχειριστεί με εντιμότητα τη συνθήκη της Λωζάννης θέτοντας τις βάσεις για την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών. Για άλλη μια φορά αντιλαμβανόμενος τις ενδείξεις των καιρών προσάρμοζε κατάλληλα την πολιτική του πράξη. Σ' αυτό το πνεύμα όταν τον Οκτώβρη του 1926 πραγματοποιήθηκε το πρώτο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο στη Βιέννη (με μεγάλη απήχηση στην κοινή γνώμη), ο Βενιζέλος στάθηκε στο πλευρό των πρώτων Ευρωπαϊστών. Το 1929, ο εξηνταπεντάχρονος πολιτικός, με θέρμη και με το διεθνές του κύρος υποστήριξε τη δημιουργία της νέας Ευρώπης, πιστεύοντας στον ιστορικό της ρόλο. Η συνέντευξη του τον Οκτώβριο του 1929 ήταν αποκαλυπτική: «... ο πόλεμος απέδειξε ότι οι νικηταί είναι τόσοι πτωχοί, όσον και οι ηττημένοι. Νομίζω ότι αι Ηνωμένοι Πολιτείαί της Ευρώπης θα αντιπροσωπεύουν, έστω και άνευ της Ρωσίας, μίαν δύναμιν αρκετά ισχυράν να προαγάγη εις ευχάριστον σημείον την ευημερίαν και των άλλων ηπειρών»⁶. Από τη δήλωσή του αυτή φαίνεται ποια «Ευρώπη» είχε επιλέξει ενσυνείδητα από νωρίς ο Έλληνας πολιτικός. Ήταν η Ευρώπη «θεματοφύλακας των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης, η Ευρώπη των ελευθεριών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, πεδίο εφαρμογής της «δημοκρατικής αρχής»⁷.

Στο διάστημα αυτό ο Βενιζέλος επιβεβαίωνε την υποστήριξή του στο υπόμνημα Μπριάν για τη συνένωση των ευρωπαϊκών κρατών σε μια πολιτικοοικονομική ομοσπονδία, βασισμένη στην ισότητα και την ειρηνική συνεργασία υπό την αιγίδα της Κ.τ.Ε. σε πολλές ευκαιρίες διπλωματικών επαφών και συνδιασκέψεων. Δε δίστασε να επισημάνει, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, ότι: «Η Ελλάς θα αντιμετώπιζε μετά

συμπαθείας το ενδεχόμενον μιας συμμετοχής της Τουρκίας, δυνάμεως επίσης βαλκανικής και μεσογειακής, ως είναι η ιδία, εις την Ευρωπαϊκὴν Ομοσπονδιακὴν Ἐνωσιν»⁸.

Παρά την χωρίς ενδοιασμούς αποδοχή της πρότασης Μπριάν, ο Βενιζέλος γνώριζε καλά τις δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει η προσπάθεια του Γάλλου πολιτικού. Από νωρίς οι περισσότερες απαντήσεις των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κυβερνήσεων έδιναν έμφαση σε θέματα που άλλοτε έδειχναν κάποιον προβληματισμό και άλλοτε περιείχαν μια συγκαλυμμένη αλλά έντονη δυσπιστία ή αντίδραση. Τα θέματα αυτά αφορούσαν ερωτήματα (που ακόμα και σήμερα δεν έχουν απαντηθεί ικανοποιητικά) όπως: Διατήρηση της εθνικής κυριαρχίας ή εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων σε συλλογικά όργανα; Ο νέος οργανισμός θα εναρμονιζόταν ή όχι με το πνεύμα και τους κανόνες της Κ.τ.Ε.; Η συνεργασία των ευρωπαϊκών κρατών θα περιοριζόταν στον οικονομικό ή θα επεκτεινόταν και στον πολιτικό τομέα; Η Μεγάλη Βρετανία, ως αυτοκρατορία που εκτεινόταν έξω απ' την ευρωπαϊκή ήπειρο, πώς θα διασφάλιζε τα συμφέροντά της;

Παρά τις δυσκολίες ο Βενιζέλος επιθυμούσε να δοθεί συνέχεια στις γαλλικές προτάσεις. Αυτό αποκαλύπτουν οι θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης όπως τις ανέπτυξε στη συνδιάσκεψη των εκπροσώπων των ευρωπαϊκών κρατών και τη συζήτηση πάνω στο υπόμνημα του Μπριάν το Σεπτέμβριο του 1930 ο Νικόλαος Πολίτης: «... *Η ελληνική κυβέρνηση χαιρετίζει με τη μεγαλύτερη ικανοποίηση την ιδέα της ενότητας των λαών της Ευρώπης [...], το εγχείρημα οφείλει να αναληφθεί στα πλαίσια της διεθνούς οργάνωσης και να σεβαστεί την εθνική κυριαρχία των κρατών' η ευρωπαϊκή ένωση, κάτω από ανάλογες συνθήκες, όχι μόνο δεν θα οδηγήσει στην εξασθένηση αλλά και θα συμβάλλει στην ενίσχυση «της Ευρώπης των πατρίδων»...*»⁹ Η θετική στάση της Ελλάδος, χωρίς να παραλείπει τα αμφιλεγόμενα σημεία του υπομνήματος, συνοδευόταν από την επισήμανση της συνεργασίας όχι μόνο στον οικονομικό αλλά και στον πολιτικό τομέα. Για την επιτυχία του εγχειρήματος χρειαζόταν μεγάλη προσοχή, πίστωση χρόνου και η μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή των κρατών ακόμα κι αυτών με ζωτικά συμφέροντα εκτός της ευρωπαϊκής ηπείρου (δηλ. της Μεγάλης Βρετανίας). Οι θέσεις του Βενιζέλου-ελληνικής κυβέρνησης αποκαλύπτουν ότι όσο σημαντικό κι αν ήταν ένα μικρό κράτος να

πρωτοπορεί στο σχέδιο για την ειρήνη και την αλληλεγγύη στην Ευρώπη αυτό δεν ήταν αρκετό. Έπρεπε να συμπράξουν απαραίτητως και τα μεγαλύτερα κράτη.

Από πού όμως πήγαζε το ευρωπαϊκό όραμα του Βενιζέλου; Ήταν απόρροια της προσωπικής του ιδεολογίας και αντίληψης ή εξυπηρετούσε και τα ζωτικά συμφέροντα της Ελλάδας εκείνη την εποχή;

Ο Βενιζέλος ήταν αυτός που εφάρμοσε το φιλελευθερισμό στην Ελλάδα¹⁰. Μετά τις σκληρές εμπειρίες των πολέμων (Βαλκανικοί, Α΄ Παγκόσμιος, Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή) στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού η ιδέα της ενδοευρωπαϊκής αλληλεγγύης βρήκε γόνιμο έδαφος ανάπτυξης. Η πρόταση της ομοσπονδιοποίησης είχε λογικές βάσεις και ήταν σημαντική εξαιτίας των γεγονότων που είχε ζήσει ο ίδιος. Γι' αυτόν σήμαινε την κατανόηση των κοινών πολιτιστικών αξιών, την καταδίκη της καταφυγής σε εκβιαστικούς και βίαιους τρόπους επίλυσης των διαφορών, το ξεπέρασμα των εθνικών και κοινωνικών ανταγωνισμών, τη δημιουργία διεθνούς συνεργασίας και κοινωνικής ισορροπίας. Πολλοί ήταν οι Ευρωπαίοι πολιτικοί που συμμερίζονταν το ίδιο φιλελεύθερο πνεύμα της εποχής. Προϋπόθεση όμως για την αποδοχή των αρχών του φιλελευθερισμού στην εσωτερική διακυβέρνηση και τις διακρατικές σχέσεις ήταν η αποτελεσματική αντιμετώπιση της γενικότερης κρίσης την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ευρώπη. Η εγκαθίδρυση φασιστικών καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη τα οδήγησε στην απομόνωση και τον ανταγωνισμό με τους γείτονές τους. Έτσι οι φιλελεύθερες ιδέες περιορίστηκαν, με συνέπεια το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης να σβήνει μαζί με την εξασθένηση των φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών και την ενίσχυση φιλοπολεμικών τάσεων και ανταγωνισμών. Ο Βενιζέλος και οι άλλοι ομοϊδεάτες πολιτικοί ηγέτες, οι οποίοι είχαν ζήσει τη σκληρότητα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, φοβούνταν την πιθανότητα νέας ένοπλης αναμέτρησης. Για αυτόν το λόγο πίστευαν σε μια φιλειρηνική Ευρώπη και το σχέδιο Μπριάν έδινε μια τέτοια ευκαιρία.

Ένας ακόμα παράγοντας που συνετέλεσε στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού οράματος του Βενιζέλου, ήταν και η αντίληψή του για την πολιτική ως πηγή δράσης και αισιοδοξίας. Σε μια εποχή που η πνευματική ηγεσία αδυνατούσε να προσφέρει διεξόδους, οι εφικτές κι ελπιδοφόρες λύσεις έπρεπε να δοθούν απ' τους πολιτικούς. Όπως ο Μπριάν,

έτσι και ο Βενιζέλος ανταποκρίθηκε θετικά. Ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν είχε αδιαφορήσει για τα οφέλη που θα αποκομούσε η Ελλάδα από την αισιόδοξη ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αντιθέτως αντιλήφθηκε πως το σχέδιο Μπριάν εξυπηρετούσε ζωτικά συμφέροντα όπως τη βελτίωση της πολιτικής ζωής (παγίωση δημοκρατικών θεσμών), την οικονομική ανάπτυξη και κυρίως την εδαφική ακεραιότητα και ασφάλεια της χώρας.

Τον ενδιέφερε να μη χαθεί ό,τι με τόσες θυσίες είχαν κερδίσει οι Έλληνες. Γι' αυτό πίστευε ότι οι Συνθήκες που είχαν υπογραφεί, έπρεπε να τηρηθούν στο πλαίσιο της διεθνούς νομιμότητας. Όμως θα μπορούσε η Κ.τ.Ε. να εξασφαλίσει πλήρη ασφάλεια για τα ελληνικά συμφέροντα; Η Ελλάδα είχε γνωρίσει την αδυναμία της Κ.τ.Ε. να εμποδίσει την επιθετικότητα των ισχυρών κρατών προς τα ασθενέστερα (επεισόδιο της Κέρκυρας). Εξακολουθούσε λοιπόν να είναι αναγκαία η ένταξη της χώρας σ' ένα συνασπισμό ισχυρών κρατών, ώστε να διατηρηθεί και να ενισχυθεί η αμυντική της ικανότητα (όπως και παλαιότερα). Σ' αυτή την αντίληψη ταίριαζε και το σχέδιο για την ομοσπονδιακή ένωση της Ευρώπης στη βάση της ειρηνικής συνεργασίας και γι' αυτό έγινε πρόθυμα αποδεκτό.

Επιπλέον η Ελλάδα θα μπορούσε να ενταχθεί στη νέα οικονομική οργάνωση της Ευρώπης αποκομίζοντας τα ανάλογα οφέλη από τη δημιουργία μιας «Κοινής Αγοράς». Οι ανατροπές στην οικονομία, τη δημοσιονομία, το εμπόριο και τη βιομηχανία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο που θα επέφερε η ομοσπονδιοποίηση (και παρά την κυριαρχία των ισχυρών βιομηχανικών δυνάμεων) έδιναν την ευκαιρία προς την οργάνωση μιας επιστημονικής και όχι τόσο δαπανηρής παραγωγής. Κι ο Βενιζέλος θεωρούσε (παρά τις αντίθετες απόψεις) ότι σ' αυτό το πλαίσιο μπορούσε να ωφεληθεί η χώρα και ν' αναπτυχθεί.

Συνοψίζοντας, ο Βενιζέλος έπειτα από τους πολέμους, τις επαναστάσεις και όλες της δύσκολες εμπειρίες που είχε ο ίδιος ζήσει, πίστευε στη σημασία της ένωσης για ειρήνη, νομιμότητα, εθνική ανεξαρτησία και εδαφική ακεραιότητα στη γηραιά ήπειρο. Έτσι θα υπήρχαν σημαντικά οφέλη, τόσο για την Ελλάδα, όσο και για όλη την Ευρώπη. Οι απόψεις του Μπριάν για την εφαρμογή σχεδίου που θα αποσκοπούσε στη συλλογική ασφάλεια στην Ευρώπη, εναρμονίζονταν με τις επιδιώξεις του Βενιζέλου. Η επιμονή του

για τη σταθεροποίηση των κοινοβουλευτικών θεσμών, του δημοκρατικού πολιτεύματος και της οικονομικής ανάπτυξης, έκαναν τον Έλληνα ηγέτη να ταχθεί υπέρ του σχεδίου για την ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών. Το ευρωπαϊκό του όραμα προσέκρουσε σε ανυπέρβλητα εμπόδια χωρίς βέβαια η ευθύνη να βαρύνει τον ίδιο. Τα ολοκληρωτικά καθεστώτα της Γερμανίας και της Ιταλίας με τις απάνθρωπες σκοπιμότητές τους οδήγησαν στη ματαίωση αυτού του σκοπού και σε μια νέα επώδυνη καταστροφή.

Η κατεστραμμένη Ευρώπη φάνηκε τελικά σοφότερη και οδηγήθηκε πιο αποτελεσματικά στην ενοποίησή της μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ανάμεσα στις παρακαταθήκες του Βενιζέλου είναι και το ευρωπαϊκό του όραμα. Μελετώντας τη διατύπωσή του και τους παράγοντες που το διαμόρφωσαν, αντιληφθήκαμε ότι τίποτα δεν ήταν τυχαίο. Ο Βενιζέλος γι' άλλη μια φορά μάς δείχνει το δρόμο: Με βάση τη διεθνή νομιμότητα και τις συνθήκες μπορούμε να εξασφαλίζουμε τα ζωτικά μας συμφέροντα, επιλέγοντας εφικτούς στόχους κι εργαζόμενοι με αποφασιστικότητα και αποτελεσματικότητα για την υλοποίησή τους. Κι αυτό είναι ένα πολύ χρήσιμο στοιχείο για να αντιμετωπίσουμε με σύνεση τη σημερινή δύσκολη κατάσταση και να δώσουμε διεξόδους για ένα βιώσιμο μέλλον στην Ευρωπαϊκή μας Ένωση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Για την ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης βλ. http://europa.eu/about-eu/eu-history/index_el.htm

² Για την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας περισσότερο στο: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η τελευταία φάση της πολιτικής σταδιοδρομίας του Βενιζέλου, 1924-1936», σελ. 63-67, στο Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιστ. επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου: Εσωτερική & εξωτερική πολιτική – Οικονομία – Εκπαίδευση – Πολιτισμός*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - ΥΠ.Ε.Π.Θ., Αθήνα 2010.

³ Νικόλαος Παπαδάκης, «Ελευθέριος Βενιζέλος – Από την κρητική στην ευρωπαϊκή σκηνή, Αγώνες για την ελευθερία και την ειρήνη», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ιστορικό Λεύκωμα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2003, σελ. 27

⁴ Επιδιώχθηκε η ενοποίηση με βάση τη χριστιανική θρησκεία, με τη βίαιη επιβολή του δίκιου του στρατιωτικά δυνατότερου ή με τη θεσμοποίηση των ισορροπιών ανάμεσα στα ισχυρά κράτη.

⁵ Το όραμα και οι ιδέες του Κουντενχόβε-Καλέργκι για την «Πανευρώπη» στο <http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26511&subid=2&pubid=65347>

⁶ Από το βιβλίο δραστηριοτήτων, σελ. 69 στο Κανδαράκης Γ., Καρτσάκης Δ., Μανωλάκης Κ., *Εκπαιδευτικός φάκελος Ελευθέριος Βενιζέλος. Στα βήματά του ...*, β' έκδ., Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - ΥΠ.Ε.Π.Θ., Αθήνα-Χανιά 2008.

⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ελευθέριος Βενιζέλος και διεθνής κοινωνία, 1898-1930», στο Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (επιστ. επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2014, σελ. 278

⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Το Ευρωπαϊκό Όραμα», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Δώδεκα μελετήματα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 225

⁹ Στο ίδιο, σελ. 226

¹⁰ Για το φιλελευθερισμό του Βενιζέλου βλ. Θάνος Βερέμης, «Οι μεταλλάξεις του φιλελευθερισμού», στο Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (επιστ. επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2014, σελ. 40-41